

Н.Ш. Калиева^{1*}, А.М. Жалалова²

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан;
²Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
*e-mail: nurgulkalieva@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КОНЦЕПТІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ (қазақ, түрік, өзбек тілдері материалдары негізінде)

Аннотация. Тілді антропоэзектік парадигма аясында зерттеу қазіргі тіл біліміндегі және жалпы гуманитарлық ғылымдардың басым міндеттерінің бірі болып табылады. Осы тұрғыда қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, түрік, өзбек) когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттанудың негізгі бірлігі болып табылатын концептінің зерттелу деңгейін анықтау мақсат етілді. Маңызды, ұлттық сипатқа ие ұғымдарды бір мазмұнның аясына жинастыратын күрделі құбылыс концептосфера, ұлттық концептосфера туралы сөз қозғалды.

Қазіргі таңда түркі тілдерінде (қазақ, түрік, өзбек) салыстырмалы аспектіде концептуалды зерттеулер жүргізуді тереңдету қажеттілігінің маңызы анықталды.

Қазақ және өзбек тіл білімінде концептіні зерттеуге арналған іргелі зерттеулер жүргізілуде, әзірге бұл қатарға түрік тіл білімін енгізе алмаймыз. Алайда жалпы концептіні түркі тілдерінде (қазақ, түрік, өзбек) теориялық тұрғыда зерттеуге, концептінің құрылымына диахрониялық және синхрониялық талдау жасау, түркі халықтарына ортақ жазба мұраларда кездесетін көне түркілер дүниетанымындағы концептілерді анықтап, оларға кешенді талдау жүргізу қажеттілігі мәселесі қарастырылды. Түркі тілдерінің (қазақ, түрік, өзбек) тіл білімі қоржынын салыстырмалы зерттеулермен толықтырудың маңызы айқындалды. Зерттеу жүргізу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері талданды, қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, түрік, өзбек) концепті мен концептосфераны зерттеуге арналған еңбектер іріктеліп, алынған ғылыми ақпараттар синтезделді. Қазақ, түрік, өзбек тіл біліміндегі осы бағытта жүргізілген зерттеулер жіктелді.

Зерттеу нәтижелері түркі тілдерінде танымдық лингвистика саласы бойынша салыстырмалы зерттеулер жүргізуде, филология және түркология мамандығының білім алушылары мен ізденушілеріне «Танымдық лингвистика» пәні бойынша дәрістер оқуда, когнитивті лингвистика бағытында түркі тілдері бойынша салыстырмалы зерттеу жүргізуде пайдаланылады.

Тірек сөздер: концепт, концептосфера, когнитивті лингвистика, түркі тілдері, түркілік дүниетаным.

Н.Ш. Калиева^{1*}, А.М. Жалалова²

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан;

²Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Алматы, Казахстан

*e-mail: nurgulkalieva@mail.ru

УРОВЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ КОНЦЕПТА В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ (на материале казахского, турецкого, узбекского языков)

Аннотация. Одной из приоритетных задач современного языкознания и гуманитарных наук является изучение языка в рамках антропоцентрической парадигмы. Целью данной статьи является определение степени изученности концепта, являющегося основной единицей когнитивной лингвистики и лингвокультурологии в современных тюркских языках (казахском, турецком, узбекском). Также статья затрагивает такое сложное явление, как концептосфера, которая имеет национальный характер.

Определена важность необходимости углубленного концептуального исследования в сравнительном аспекте тюркских языков (казахский, турецкий, узбекский).

В настоящее время ведутся фундаментальные исследования, посвященные изучению концепта в казахском и узбекском языкознании, но турецкое языкознание пока не может быть включенным в этот ряд. Однако был рассмотрен вопрос о необходимости теоретического изучения концепта на тюркских языках (казахском, турецком, узбекском), диахронического и синхронического анализа структуры концепта, выявления и комплексного анализа концептов древнетюркского мировоззрения, встречающихся в письменном наследии. Выявлена важность дополнения лингвистического резерва тюркских языков (казахский, турецкий, узбекский) сравнительными исследованиями. В ходе проведения исследования были классифицированы и проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых, посвященные изучению концепта и концептосферы в современном тюркском языке (казахском, турецком, узбекском), синтезирована полученная научная информация. Исследования в казахском, турецком, узбекском языкознании в данном направлении были классифицированы.

Результаты исследования могут быть использованы при проведении сравнительных исследований в области когнитивной лингвистики по тюркским языкам, при чтении лекций по дисциплине «Когнитивная лингвистика» для обучающихся и соискателей специальности филология и тюркология.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, когнитивная лингвистика и дидактика, тюркские языки, тюркское мировоззрение.

N.Sh. Kaliyeva^{1*}, A.M. Zhalalova²

Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan;
Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: nurgulkalieva@mail.ru

THE LEVEL OF KNOWLEDGE OF THE CONCEPT IN MODERN TURKIC LANGUAGES (on the materials of the Kazakh, Turkish and Uzbek languages)

Abstract. One of the priority tasks of modern linguistics and the humanities is the study of language in the framework of the anthropocentric paradigm. The purpose of this article is to determine the degree of study of the concept, which is the main unit of cognitive linguistics and cultural linguistics in modern Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek). The article also touches upon such a complex phenomenon as the concept sphere, which has a national character.

The importance of the need for in-depth conceptual research in the comparative aspect of the Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek) is determined.

Nowadays, fundamental research is carried out in the study of the concept in Kazakh and Uzbek linguistics, but Turkish linguistics cannot yet be included into this list. However, the issue of the theoretical study of the concept in the Turkic languages (Kazakh, Turkish and Uzbek) in general, diachronic and synchronic analysis of the structure of the concept, identification of the concepts of the ancient Turkic worldview found in the written heritage and the problem of the need of their comprehensive analysis were considered. The importance of supplementing the linguistic reservoir of Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek) with comparative research was identified. During the research, the works of domestic and foreign scientists were analyzed, works on the study of the concept and the concept sphere in modern Turkic languages (Kazakh, Turkish, Uzbek) were selected and the obtained scientific information was synthesized. Research on this direction in the Kazakh, Turkish and Uzbek linguistics has been classified.

The results of the study are used in comparative research in the field of cognitive linguistics in the Turkic languages, giving lectures on the discipline of «Cognitive linguistics» for students and applicants of the specialty of philology and Turkic studies.

Key words: concept, concept sphere, cognitive linguistics, Turkic languages, Turkic worldview.

Кіріспе

Қазіргі заманғы зерттеулердің негізінде концептілерді күрделі лингвомәдени феномен ретінде қарастыру жолға қойыла басталды.

Когнитивтік лингвистиканың мақсаты – дүние/әлем туралы білім түрлерін анықтау, ал концепт оның негізгі бірлігі болып табылады.

Концептілер ХХІ ғасырдың басында қазақ тіл білімінде қарқынды зерттеле бастады да, қазіргі таңда зерттеу аясы тарыла түсті. Бірақ бұл концептуалды зерттеулердің өзектілігін жоймайды. Керісінше, концептуалды зерттеулер жүргізу әдіснамасы мен бағыттарының тереңдетілуі тиіс екендігін көрсетеді.

Тіл білімінің дамуындағы қазіргі кезең ғалымдардың антропоцентристік парадигма шеңберіндегі зерттеулерге қызығушылығының артуымен сипатталады, бұл тілді адаммен, оның ойлауымен, менталитетімен, білімімен және мәдениетімен әр түрлі байланыстарда зерттеуді көздейді. Антропоөзектік парадигма макропарадигма бола отырып, коммуникативті лингвистика, прагмалингвистика, психолінгвистика, әлеуметтік лингвистика, когнитивтік лингвистика және мәдени лингвистика сияқты салаларды біріктіреді. Тізімделген пәндердің ішінде когнитивтік лингвистика дүние туралы ақпаратты ұсыну мен түрлендіруге қатысатын тіл ғылымы ретінде, таным процесінде оның лингвистикалық аспектілері бойынша, лингвистикалық құрылымдар мен олардың психикалық көріністерінің арақатынасы тұрғысынан басым орын алады.

Лингвоконцептологиялық зерттеулер жүргізудің алғашқы көшін батыс лингвистерінен кейін Ресей тіл білімі жалғастырып, концептілердің типологиясы мен құрылымына байланысты зерттеулерді күні бүгінге дейін жүргізіп келеді. Осы орайда түркі тілдеріндегі концептуалды зерттеулердің зерттелу деңгейін анықтап, концептінің зерттеуге арналған түркілік дүниетаным негізіндегі әдіснамалық бағытын жолға қою, түркі тілдеріндегі концептілерге салыстырмалы зерттеу жұмысын жандандыру, болашақта кемшіл тұстарын толықтыру өзекті мәселе болып табылады.

Концепт өте күрделі құбылыс. Тілдегі әр концептінің құрылысы бір-бірімен ұқсас болмауы мүмкін, бұл орынды да. Өйткені концептінің түрі мен жіктелімі, олардың қолданылу аясы, ұжымдық санада қалыптасу деңгейі, концептуалды және менталды кеңістіктегі орны, лингвомәдени маркерленуі әралуан.

Сондықтан концептіні зерттеу жыл өткен сайын тереңірек үңілуді, концептіні зерттеуге арналған әдіс-тәсілдерді жаңартуды талап етеді.

Жалпы тіл білімінде концепт лингвистиканың: семантика, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану, сонымен қатар, философия, мәдениеттану, әдебиеттану, психолінгвистика сияқты ғылым салаларының зерттеу нысанына айналып отыр.

Олай дейтін себебіміз, когнитивті лингвистиканың негізінде тіл адамның барлық танымдық және ойлау үдерістерімен тығыз байланыста деген тұжырым бар, яғни олар есте сақтау, жадыдан мәліметтерді шығару, ақпаратты бір мидан екінші миға тасымалдау. Осы күрделі үдерісте тілдік компоненттің рөлі өте маңызды. Сондықтан когнитивті лингвистика психологиямен, нейрофизиологиямен, философия сияқты ғылым салаларымен және жасанды интеллектпен әрдайым байланысқа ашық.

Біз өз кезегімізде концептінің антропоэзектік парадигма аясында қазіргі түркі тілдеріндегі (қазақ, түрік, өзбек) зерттелуіне басымдық бермекшіміз.

Материал және әдістер

Когнитивті лингвистика тілдегі ақпарат ағымы мен құрылымын зерделеуде өзіндік когнитивтік тәсілдерімен ерекшеленеді (Jiri Lukl, Wei-lun Lu, 2020).

Тіл біліміндегі концептологиялық зерттеулердің қарқынды дамуымен байланысты концептіні зерттеудің негізгі екі бағыты алдыңғы қатарға шықты. Олардың біріншісі когнитивті бағыт. Бұл бағыт концептіні адамның психикасында бейнеленетін концептуалды жүйенің, әлем бейнесінің, менталды лексиконның бірлігі ретінде қарастыруымен ерекшеленеді. ал екіншісі лингвомәдени бағыт. Бұл бағыт ең алдымен концептінің этномәдени шарттылығын көздейді.

Когнитивті лингвистика концептіні танымның кілті ретінде қарастырса, лингвомәдениеттану менталды құбылыс деп таниды. Бұл тіл білімінің екі іргелі саласы антропоэзектік парадигма аясында қалыптасып, дамып келе жатқан тіл біліміндегі жаңа бағыттар. Ал, түркі халықтарының тіл біліміне бұл бағыттардың еніп, қанатын кең жайып, қарыштап дамып келе жатқаны соңғы жылдардағы ғылым қоржынына түскен еңбектерден байқалады. Түркі халықтарындағы концептуалды зерттеулердің дамуына көршілес Ресей тіл білімі мен батыс когнитивті мектептерінің ықпалы болды десек қате айтпаған болар едік.

Алайда бұл қатарға түркі тілдерінің ішіндегі түрік тілін енгізе алмаймыз. ТМД құрамына кірген түркі халықтарының тіл білімі Кеңестік дәуірде қалыптасқан лингвистикалық мектептердің әсерінен шыға қоймаған, керісінше сол ағыспен жылжып келеді.

Ал түркі халықтарының ішіндегі түрік тіл білімі, яғни тюркологияда тілді зерттеу әдіснамасы өзгеше, мұнда басымдық диахрониялық зерттеулерге беріледі. Түрік тіл білімінде тіл тарихына қатысты, түркі халықтарына ортақ жазба мұралар тілін, түпнұсқа мәтіндерді талдау негізінде зерттеулер жүргізу өзектілігін жоймай отыр. Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану бағыттары бойынша еңбектеріне шолу жасалып, талданды. Концептуалды зерттеулердің қазақ, түрік, өзбек тілдеріндегі зерттелу аясы сипатталды.

Әдебиетке шолу

Когнитивті лингвистика бойынша Ч. Филлмор, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Л. Талми, А. Кибрик т.б. батыс когнитологтары концептуалды зерттеулердің негізін қалаушы ғалымдар. Жоғарыда біз концептуалды зерттеулер жүргізу Ресей тіл білімінде кеңінен белең алғандығын айтқан болатынбыз. Қазақ және өзбек тілдерінің тіл білімінде концептуалды зерттеулердің теориялық негізі Ресей лингвокогнитологтары мен лингвомәдениеттанушыларының тұжырымдарына негізделген десек қателеспейтін болармыз.

Қазіргі уақытта Ресей тіл білімінде лингвокогнитологияның төрт қалыптасқан мектебі бар екендігін айтуға болады.

Воронеж мектебінің лингвист ғалымдары (З.Д. Попова, И.А. Стернин) концепт құрылымының когнитивтік классификаторлар немесе когнитивтік белгілер арқылы қалыптасатындығын тілге тиек ете отырып, оның бірнеше қабаттан тұратындығын алға тартады.

Тілдегі мәдени концептілерді және әртүрлі мәдени қоғамдарға жататын тілдік тұлғалардың мәдениетаралық қарым-қатынасын зерттеуді көздейтін Краснодар мектебінде (С.Г. Воркачев) лингвомәдени концептология деп аталатын жаңа бағыт дамыған.

Лингвомәдени концептілердің ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған Волгоград мектебінің өкілдері (В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин) лингвомәдени концептілер құндылық, бейнелік және тұжырымдамалық сияқты құрамдас бөліктерден тұрады деген пікірге тоқталып, құндылық құрамдас бөлігі концептінің орталығы болып табылатындығын дәлелдейді. Құндылық лингвомәдени концептіні когнитивтік концептіден, фреймнен, ұғымдар мен басқа да менталды бірліктерден ерекшелейтін құрамдас бөлігі болып табылады.

Әлемнің тілдік бейнесіне қатысты зерттеулерімен танымал Кемерово концептуалдық мектебінде (М.В. Пименова) адамның ішкі әлемін бейнелейтін концептілерді зерттеу әдістері жолға қойған. Концептуалды зерттеу жүргізуде сөздің лексикалық мағынасы мен этимологиялық және лексикографиялық талдау, сөздің синонимдік қатарын анықтау, әлемнің тілдік бейнесінде концептінің катеориизациялану қабілетін анықтау, концептуалды метафоралар мен сценарийлерді талдау жүзеге асырылады.

Зерттеу нысаны айқындалып, ғылыми мектеп ретінде қалыптасып, іргелі зерттеулер жүргізіп отырған ғылыми мектептердің ықпалы қазақ, өзбек тілдерінде де көрініс тауып отыр.

Концептілерді зерттеу мәселесі тілдік тұлғаға, ұлттық мәдениетке, менталитет пен ұлттық болмыс мәселесіне қызығушылық болған кезде өзінің өзектілігін жоя алмайтындығын дәлелдейді.

Тіл біліміне «Концепт» терминін алғашқылардың бірі болып орыс ойшылы С.А. Аскольдов енгізгендігін білеміз. Ол концептіні «Ойдың тұжырымы» ретінде таниды (Аскольдов, 1997).

Концепт – тіл ғылымының теориялық және қолданбалы салаларында жиі кездесетіндіктен және адам тілінің қыр-сырын түсіну үшін маңызды болғандықтан, тіл білімін зерттеудің құрамдас бөлігі болып табылады (Tarih Khan, 2018).

Когнитивтік лингвистикада концепт «Концепт – ментальді лексикон, есте сақтаудың, мидың концептуалды жүйесінің, адам психикасында көрініс тапқан барлық әлем бейнесінің мазмұнды бірлігі деп түсініледі. (Е. С. Кубрякова және т.б., 1996).

В.Н. Телияның пікірінше, концепт фрейм түрінде біріктірілген және құрылымдалған ақпарат. (Телия В.Н., 1996). Ал, фрейм – семантикалық өріс ұғымымен байланысты көп компонентті, көлемді ұғым.

В.И. Карасик концептіні «тілдік формада бекітілген ұжымдық санадағы көп өлшемді дискретті мәдени-маңызды әлеуметтік-психикалық құбылыс» ретінде қарастырады. (Ляпин С.Х., 1997).

Концептілер адамның концептуалды жүйесінің қажетті құрамдас бөлігі ғана емес (Джонсон, Лакофф, 1999), сонымен қатар ол лингвистикалық семантиканың негізін де білдіреді (Sweetser, 1990).

Концептілер дүниені концептуализациялаудың нәтижесі болып табылады (Гарденфорс, 1999),

А. Ислам концептіні «Этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым»- деп қарастырады (Ислам А., 2004).

Антропоөзектік парадигма термині түбі бір түркі тілдері ішіндегі түрік тілі үшін жаңа болғанымен концептілер жүйелі түрде зерттелуде. Осы жерде басымдық беріп айта кететін мәселе түрік тілінде «Концепт» термині «Ұғым» (*Kavram*) ретінде зерттеліп, талданып жүр. «Концепт» пен «мағына» әртүрлі салаға жатады: концептілер сана бірліктері, ал мағыналар тіл бірліктері.

Мағына ұғымның көрсеткіші болып табылады және ұғымның негізгі, тілдік танымдық белгілерін ғана көрсетеді, бірақ оның мазмұнының барлық көлемін толық қамти алмайды.

Концепт түрік тілі сөздігінде заттың немесе ойдың абстрактілі және жалпы бейнесі ретінде берілген. (ТДК, 2011) Лингвистика сөздігінде концепт дегеніміз – жалпы белгілері бар фактілер, тұлғалар немесе объектілер қатарына қатысты жалпы мағынаны қамтитын және әртүрлі тәжірибелерге қолайлы лингвистикалық негізделген конструкциялардың, идеялардың, бейнелердің

барлық түрлері; заттың, болмыстың немесе болмыстың психикалық бейнесі мағыналарына саяды (Vardar, 2007).

Өзбек тіл білімінде жалпы когнитивтік лингвистика мәселелері Ш. С. Сафаров еңбектерінде кеңінен зерттелген.

Сафаров Ш. С. концептіні ойлау мен тілдің өзара әрекетінің жемісі ретінде қарастырады. Концепт нақты болмыс нысанының бейнесі ретінде санада қалыптасады. Санада концептінің пайда болуы мен оның материалдану үдерісі бірнеше кезеңнен өтеді деп тұжырымдайды ғалым. Оның алғашқысы адам санасында шындық нысаны бейнесінің немесе символының пайда болуы; адам санасындағы бейненің мазмұнын когнитивтік өңдеу; концептінің әртүрлі белгілерін жалпылау; концептінің белгілерін тілдік жадыда бекіту және жүйелеу; концептінің вербалдауға дайындау және оны белгілеу үшін қолайлы тілдік бірлікті іздеу; тілдік жадыда бар тілдік формаларды пайдалану арқылы концептіні сипаттау үшін қолайлы тілдік бірлікті табу. Яғни концепт қоршаған шындық туралы білімді жүйелеу формасы ретінде қызмет етеді. Бұл жердегі ескеретін маңызды нәрсе концептінің берілу формасы, ол фрейм т.рінде немесе сценарий, гештальт түрінде де ортаға шығуы мүмкін. (Ш. С. Сафаров, 2006).

Менталды құбылыс ретінде концептілердің рөлі, олардың көмегімен қарым-қатынас үдерісінде келіп түсетін ақпарат когнитивтік өңдеуден өтеді (Д. У. Ашурова, 2016).

Антропоэзектік парадигма түрік тіл білімі үшін де жаңа бағыт болып табылады. Түрік тілдеріндегі концептілердің зерттелуіне түркі халықтарына ортақ мұралар, фольклор, эпикалық шығармалар мен, аңыз-әңгімелер негіз болған. Көне түркілерден бастау алған концептілер жүйесі дәлме-дәл антропоэзектік парадигмаға байланысты терминдер арқылы бұрынғы кезде көрініс таппаса да, концептілер тіл білімінің әр кезеңінде де зерттеу нысаны ретінде ғалымдардың ғылыми зерттеулеріне арқау болып отырған.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында түркі тілдеріндегі когнитивті лингвистикаға қатысты еңбектер мен соның ішінде тікелей концептілерді зерттеуге арналған еңбектер іріктеліп алынды.

Қазақ тіл білімінде жалпы танымдық лингвистика аясындағы іргелі зерттеулер ретінде когнитивті модельдерді универсум ретінде қарастыруға және адамның сөйлеу әрекетіндегі білімді бейнелеудің деңгейлерін, әдістерін, құрылымы мен динамикасын талдауға арналған Г.Г.Гиздатовтың «Сөйлеу қызметіндегі когнитивтік модельдердің типологиясы мен динамикасы» еңбегін, (Г.Г. Гиздатов, 1997).

Қазақ тіліндегі когнитивтік лингвистикаға арналған, «Тілдік модель», «Гештальт теориясы», «Көркем дискурс», «Концепт» ұғымдарының мәнін ашылып, талданған К.А. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» тақырыбындағы монографиясы (Жаманбаева К., 1998), этномәдени атаулар құрылымындағы тілдің танымдық қызметіне арналған Ж.А. Манкееваның «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» монографиясы (Манкеева Ж.А., 2008), ұлттық ономастикалық кеңістік пен ономастикалық ұғымдардың көркемдік дискурстағы бейнеленуі, кумулятивті қызметін талдауға арналған Б.М. Глеубердиеваның «Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері» еңбегі (Глеубердиев Б., 2007), қазақ ақын-жырауларының поэтикалық мәтіндеріндегі танымдық құрылымдарын талдауға арналған Б.И. Нұрдаулетованың «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі» (Нұрдаулетова Б.И., 2008) еңбектерін атап өтуге болады. Әрине бұл аталған еңбектер қазақ тіл біліміндегі танымдық лингвистикаға арналған зерттеулерді толық қамтымайды, біз өз кезегімізде жалпылама бейнесін көрсетуге тырыстық.

Ал енді жекелеген концептілерді талдауға арналған еңбектерге келетін болсақ, З.Қ. Ахметжанованың «Ұлттық концептологияның очерктері» монографиясы («Адам», «Жүрек», «Туыстық», «Ағайын», «Намыс», «Қанағат», «Дастархан», «Домбыра», «Тіл/сөз» концептілері талданған), М.Күштаеваның «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны», А. Байғұтованың «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты», Ә.Ә. Бияздықованың «Қазақ тіліндегі «Бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі», А.Әмірбекованың «Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі (М.Мақатаев поэзиясы бойынша)», Ж.Жампейісованың «Ақ-қара» концепті: оппозициясы мен қызметі», Ж.Қошанованың «Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі», М.Әбдірахманованың

«Көз» концепті лингвомәдени және танымдық парадигмасы», С.Айтқазының «Түр-түс» концептілерінің лингвомәдени табиғаты (қазақ, ағылшын, қытай материалдары негізінде) т.б. зерттеулер жүргізілген.

Осы қатарға соңғы жылдарда зерттелген А.Н. Қасымбекованың «Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі», З. Б. Кульманованың «Тіл мен дін контексіндегі «Қарыз бен Парыз» концептісінің репрезентациясы» тақырыбындағы еңбектерін қоса атап өту керек.

Сондай-ақ, Н.Уәлидің «Қамшы» концептісі (Уәли Н., 2005) мақаласын қазақ танымдық лингвистикасындағы салмақты еңбек ретінде тануға негіз бар.

Жоғарыда аталған еңбектер концептінің тілдік санада вербалдануына, танымдық және менталды қызметтерін талдауға, этнолингвистикалық тұрғыдан маңызын ашуға, ұлттық кодты анықтауға арналған зерттеулер.

Қазіргі түрік тіліндегі концептілерге қатысты зерттеулердің көбісі дерлік диахрондық аспектіде талданып, зерделенген. Түрік ғалымы Е.Г. Наскалидің «Су», «Тұз», «Қарыз», «Нан», «Қорқыныш» тағы сол сияқты ондаған концептілерді зерттеуге арналған еңбектері кітап ретінде басылып шыққан. Тарихи-этимологиялық, лингвомәдени бағытта зерттеу жүргізілген еңбектері тіл білімі мен қатар түркі халықтарының әдебиетіне, тарихына да орасан зор үлес қосқан зерттеулер ретінде қабылдауға болады.

Түрік тіл білімінде тағы да бір назар аударған тұсымыз концептілердің діни мәтіндердегі интерпретациясының көбірек талдануы. Яғни дінтану мен лингвомәдениеттану сабақтастықта қарастырған тұстары басымдық алып тұр. Осының дәлелі ретінде Құран аяттарындағы «Су» концептісінің өрістерін анықтауға арналған И. Устындақтың «Құрандағы су концептісі» тақырыбындағы зерттеу еңбегін, З. Аккузунның индуктивті зерттеу әдісінің негізінде жүргізілген «Құрандағы адам концептісінің әмбебап және тарихи өлшемдері» тақырыбындағы зерттеуі т.б.

Түрік тіл білімінде діни мәтіндер негізінде зерттеу жүргізу үрдісі әлбетте ислам дінінің кең таралуы, ислам мәдениетінің әсері екендігі белгілі.

Д. Явуз Өздің «Түрік тіліндегі жарық және от концептісі (VII. – XIV. Ғ.)» тақырыбындағы зерттеуі түрік мәдениетіндегі жарық пен от концептілерінің өрісіне қатысты негізгі тілдік бірліктердің санада орналасуы, жарық пен от ұғымдарына қатысты лексика-семантикалық құбылыстар, олардың жіктелімі, дыбыстық және морфологиялық ерекшеліктеріне қатысты көлемді зерттеу.

«Түркілердегі үй концептісі және онымен байланысты сөздер» тақырыбындағы Р. Аджумерованың зерттеуі толығымен «Үй» концептісіне қатысты ұғымдардың этимологиясына талдау жасау мен қатар, түркі халықтарындағы үйлердің сипаттамасын беріп, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын көрсетуге арналған ауқымды еңбек екені аңғарылады.

Зерттеу барысында соңғы жылдарда өзбек тіл білімінде де когнитивті зерттеулердің қарқынды дамып келе жатқанын байқадық.

Когнитивтік лингвистиканың мәселелері өзбек ғалым-лингвистері Абдуазизов А.А., Ашурова Д.У., Маматов А.Е., Расулова М.И., Сафаров Ш.С., Ширинова Р.Х., Юсупов У.К., Якубов Ж.А., Тухтасинов И.М., Ергашева Г.И., Ағзамова Д., Атаханова Г.Ш., Галиева М.Р., Морозова А.А., Халикова М.К. және басқалардың ғылыми зерттеулерінде қарастырылған.

Тікелей концептіні зерттеуге арналған еңбектер ретінде Word/Сўз/Слово концептосферасының лингвокогнитивтік, ұлттық-мәдени мәнін анықтауға, оның лексикалық тұрғыда тілдік санада және фразеологиялық бірліктерде вербалдануын, сонымен қатар паремиологиялық, афористік, көркем, публицистикалық, өзбек және ағылшын, орыс тілдеріндегі сакральді мәтіндерде бейнеленуін талдап зерттеуге арналған М.Р. Галиеваның «Ағылшын, өзбек, орыс тілдеріндегі word/сўз/слово концептосферасының вербалдануы» тақырыбындағы докторлық диссертациясы (Галиева, 2010), «Отбасы» концептісінің лингвомәдени мазмұнының лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық және мәтіндік деңгейде көрініс табуын қамтамасыз ететін факторларды концептуалды талдауға, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды салғастырып зерттеуге арналған С. А. Рузиеваның «Отбасы» концептінің ағылшын және өзбек тілдік мәдениетіндегі көрінісі» (2020) тақырыбындағы еңбегі (С. А. Рузиева, 2020). Ағылшын, өзбек, тәжік тілдеріндегі «Сұлулық» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтап, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын талдауға арналған М.М. Рахматованың «Ағылшын, өзбек, тәжік ұлттық

мәдениеттеріндегі «сұлулық» концептінің тілдік ерекшеліктері» тақырыбындағы зерттеуі (Рахматова, 2019).

Ағылшын және өзбек тілдерінің дүниенің фразеологиялық бейнесіндегі гендерлік концептілердің үдерісінің мәнін ашып, олардың әмбебап және этноспецификалық қасиеттерін анықтауға арналған Н.З. Насруллаеваның «Ағылшын және өзбек тілдерінің дүниенің фразеологиялық бейнесіндегі гендерлік концептілердің қалыптасуы» тақырыбындағы зерттеуі (Насруллаева, 2018) когнитивтік лингвистиканың өзбек тіл білімінде дамуына қосылған үлес деп білеміз.

Түркі халықтарының (қазақ, өзбек) тіл білімінде танымдық лингвистика аясында жүргізілген зерттеулер төмендегі негізгі бағыттар арқылы жүзеге асырылғандығына көз жеткіздік:

- 1) дүниенің / әлемнің тілдік бейнесіне қатысты зерттеулер;
- 2) концептосфера мәселесіне байланысты зерттеулер;
- 3) концептінің ұлттық мәдени ерекшеліктерін анықтауға арналған еңбектер;
- 4) концептінің лексика-семантикалық, грамматикалық және стилистикалық ерекшеліктерін анықтауға арналған зерттеулер;
- 5) концептінің гендерлік ерекшеліктеріне арналған зерттеулер;
- 6) стилистикалық әдістерді когнитивті талдауға арналған еңбектер.

Түрік тіліндегі концептілерді зерттеуге арналған еңбектердің барлығы дерлік теориялық негізін Ф. де Соссюр (1976, 1978), Пальмер (2001), Дж. Лакофф, М. Джонсон (2004), Акарсу (1955), Вардар (1982), Д. Аксан (1965) сынды ғалымдардың концептілер мен ұғымдар туралы тұжырымдамаларын негізге алады.

Ал, қазақ және өзбек тіліндегі концептуалды зерттеулердің теориялық негізі жоғарыдан аталған ғалымдар мен қатар орыс тіл біліміндегі іргелі зерттеулерге сүйенетіні нақтыланды.

Түрік тіл біліміне келетін болсақ, концептілерді зерттеудің әдістері қазақ және өзбек тіл біліміне ұқсамайды. Теориялық тұрғыдан аз қамтылмаған, практикалық тұрғыдан алып қарайтын болсақ тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы зерттеу әдістері басым. Осының дәлелі ретінде Е.Г. Наскали мен М. Шеннің редакциясымен басылған «Тұз» концептісіне қатысты зерттеуге тоқталайық. «Тұз» концептіне жүргізілген концептуалды талдаудың ерекшелігі «Тұз» ұғымына қатысты сөздерге этимологиялық талдау, «Тұз» ұғымымен байланысты топонимдердің жіктелуі, түркі тілдеріндегі тұздың маңызы мен қасиетіне қатысты наным-сенімдер, әдет-ғұрыптарға лингвомәдени талдау, «Тұз» ұғымына қатысты түркі халықтарына ортақ дастандар, әңгімелер мен хикаялар, ертегілер мен өлеңдердегі интерпретациялық өрісін анықтау, тұздың тарихы, осман, селчук императорлықтары тұсында өндірілуі мен сатылуы, қолданылуына қатысты маңызды деректердің сипатталуы. Яғни бұл зерттеуде тұздың тек қана лингвистикалық тұрғыдан зерттелуіне ғана емес, сонымен қатар мәдени, экономикалық, тіпті саяси деңгейдегі маңызы талданған ауқымды еңбек болып табылады.

Қорытынды

Жалпы концептілер, танымдық лингвистика антропоцентристік парадигма аясында зерттелуі арқылы жаңа тынысқа ие болды деп пайымдаймыз. Өйткені тіл мен таным арасындағы байланыс сонау Аристотель өмір сүрген заманнан бері келе жатыр. Қазақ тіл білімінде концептуалды зерттеулердің соңғы кезде бәсеңдеуі байқалады. Алайда, концептілерді зерттеу мәселесі тілдік тұлғаға, ұлттық мәдениетке, менталитет пен ұлттық болмыс мәселесіне қызығушылық болған кезде өзінің өзектілігін жоя алмайтындығын дәлелдейді. Лингвомәдени концепт пен когнитивті концепт арасындағы айырмашылықты айқындау өзекті мәселе болып тұр. Адам ойлауындағы концептуалдану және категориялану үдерістерін түсінуге арналған зерттеулерге қажеттілік бар. Сондай-ақ, зерттеу нәтижелері көрсеткендей концептілерді зерттеуге арналған түркі халықтарындағы салыстырмалы зерттеулер жоқтың қасы, басымдық салғастырмалы зерттеулерге берілген. Түркі тілдерінің ерекшелігі мен дүниетанымына сәйкес концептуалды зерттеулер жүргізудің арнай әдіснамасы жасақталуы тиіс деп пайымдаймыз.

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті тарапынан 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландырылатын «Көне түркілер дүниетанымындағы концептілер жүйесі» тақырыбындағы жоба аясында жоспарланған. Түркі тілдеріндегі когнитивті зерттеулер, соның ішінде когнитивті

лингвистиканың басты бірлігі болып табылатын концептілердің түркі тілдерінде зерттелу деңгейін салыстыра отырып талдауға арналды.

Әдебиеттер

- Аскольдов С.А. (1997) Концепт и слово / Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
- Ашурова Д.У. (2016) Развитие когнитивной лингвистики в Узбекистане. Хорижий филология. – №3, 2016. – 56 стр.
- Галиева М.Р. (2010) Вербализация концептосферы word/сўз/слово в английской, узбекской и русской языковых картинах мира. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент, 2010.
- Гиздатов Г.Г. (1997) Когнитивные модели в речевой деятельности. – Алматы: Ғылым, 1997.
- Жаманбаева К. (1998) Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- Ислам А. (2004) Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. – 228 б. 6, 213 б.
- Кубрякова Е.С., (1996) Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Л.Г.Лузина. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
- Ляпин С.Х., Карасик В.И. (1997) Концептология: к становлению подхода. – М., 1997. – 115 с. 45 б.
- Манкеева Ж.А. (2008) Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008.
- Насруллаева Н.З. (2018) Формирование гендерных концептов в английской и узбекской фразеологических картинах мира. Автореферат диссертации доктора филологических наук. –Ташкент, 2018.
- Нұрдәулетова Б.И. (2008) Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: 10.02.02: филол. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2008. – 328 б.
- Рахматова М.М. (2019) Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида «ғўзаллик» концептининг лисоний хусусиятлари филология фанлари бўйича. Фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2019.
- Рузиева С.А.(2020) «Оила» тушунчаси ва унинг инглиз ва ўзбек тиллари маданиятида акс этиши. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2020.
- Сафаров Ш.С. (2006) Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор нашриёти, 2006.
- Телия В.Н. (1996) Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. – 215 с. 93 б.
- Тілеубердиев Б. (2007) Қазақ ономастикасының лингвоконцептология негіздері. 2007 ж. (оқу құралы).
- Уәли Н. (2005) «Қамшы» концептісі // Академик Ш.Ш.Сарыбаев және қазақ тіл білімі мәселелері. Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 204-213 бб..
- Gardenfors P. (1999) Some tenets of cognitive semantics // Cognitive Semantics: Meaning and Cognition. Ed. Allwood J., Gardenfors P. – Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1999. – 201 p.
- Jiri Lukl, Wei-lun Lu (2020). The flow and structure of information in cognitive linguistics. Cognitive Linguistic Studies journal. V.7.2, 2020. – pp. 275-283.
- Johnson M., Lakoff G. (1999) Philosophy in the flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought. – NY.: Basic Book, 1999. – 640 p.
- Sweetser E. (1990) From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 174 p.
- Tarih Khan (2018) Basic concepts in Linguistics, 2018.
- TDK Eğitim Terimleri sözlüğü (1974). <http://www.tdk.gov.tr> 17.07.2021.
- Vardar B. (2007). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Multilingual Yayınları, 2007.

References

- Askoldov S.A. (1997) Kontsept i slovo. Russkaya slovesnost: Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antologiya [Concept and word / Russian literature: From the theory of literature to the structure of the text: An Anthology] Pod obshch. red. V.P. Neroznaka. – M.: Academia. – S. 267-279. (in Russian)
- Ashurova D.U. (2016) Razvitiye kognitivnoy lingvistiki v Uzbekistane. [Development of cognitive linguistics in Uzbekistan] Khorizhiy filologiya. – №3. – 56 str. (in Russian)
- Galiyeva M.R. (2010) Verbalizatsiya kontseptosfery word/sўz/slovo v angliyskoy. uzbekskoy i russkoy yazykovykh kartinakh mira [Verbalization of the word/syz/word concept sphere in English, Uzbek and Russian language pictures of the world]. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk. – Tashkent. (in Russian)
- Gizdatov G.G. (1997) Kognitivnyye modeli v rechevoy deyatelnosti [Cognitive models in speech activity]. – Almaty: Gylym. (in Russian)
- Zhamanbayeva K. (1998) Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: emotsiya. simvol. tildik sana [Cognitive foundations of language use: emotion, symbol, language consciousness]. – Almaty: Gylym. – 140 b. (in Kazakh)
- Islam A. (2004) Ul'ttyk madeniyet konteksindegi duniyenin tildik sureti [Language picture of the world in the context of national culture] (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvo-madeni saraptama): filol.gyl.dok. diss. – Almaty. – 228 b. 6. 213 b. (in Kazakh)

- Kubryakova E.S., Demiankov V.Z., Pankrats Yu. G., Luzina L.G. (1996) *Kratkiy slovar kognitivnykh terminov* [A concise dictionary of cognitive terms]. – M. (in Russian)
- Lyapin S.Kh., Karasik V.I. (1997) *Kontseptologiya: k stanovleniyu podkhoda* [Conceptology: towards the formation of an approach.]. – M., 115 s. 45 b. (in Russian)
- Mankeyeva Zh.A. (2008) *Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanymdyk negizderi* [Cognitive foundations of ethno-cultural names in the Kazakh language]. – Almaty: Zhibek zholy. (in Kazakh)
- Nasrullayeva N.Z. (2018) *Formirovaniye gendernykh kontseptov v angliyskoy i uzbekskoy frazeologicheskikh kartinakh mira* [Formation of gender concepts in English and Uzbek phraseological pictures of the world]. Avtoreferat dissertatsii doktora filologicheskikh nauk. – Tashkent. (in Russian)
- Nurdauletova B.I. (2008) *Zhyraular poetikasyndagy duniyenin kontseptualdyk beynesi* [Conceptual picture of the world in the poetics of the ravines]: 10.02.02: filol. gyl. dok. ... dis. – Almaty. 2008. – 328 b. (in Kazakh)
- Rakhmatova M.M. (2019) *Ingliz. uzbek va tozhik milliy madaniyatida «guzallik» kontseptining lisoniy xususiyatlari filologiya fanlari buyicha* [In English, Uzbek and Tajik national cultures, the concept of "gazallik" is considered as an independent language.]. Falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Bukhoro. (in Uzbek)
- Ruziyeva S.A. (2020) «Oila» tushunchasi va uning ingliz va uzbek tillari madaniyatida aks etishi [The concept of "Family" and its reflection in the culture of English and Uzbek languages]. Filologiya fanlari buyicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand. (in Uzbek)
- Safarov Sh.S. (2006) *Kognitiv tilshunoslik* [Cognitive linguistics]. – Zhizzakh: Sangzor nashriyeti. (in Uzbek)
- Teliya V.N. (1996) *Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspekty* [Russian phraseology: semantic, pragmatic and linguoculturological aspects]. – M... – 215 s. 93 b. (in Russian)
- Tileuberdiev B. (2007) *Kazak onomastikasynyn lingvokontseptologiya negizderi* [Fundamentals of linguoconceptology of Kazakh onomastics]. (in Kazakh)
- Uali N. (2005) «Kamshy» kontseptisi [The concept of "whip"] Akademik Sh.Sh.Sarybayev zhane kazak til bilimi maseleleri. Khalykaralyk gylimi-teoriyalyk konferentsiyanyn materialdary. – Almaty: Dayk-Press. 2005. – 204-213 bb.. (in Kazakh)
- Gardenfors P. (1999) *Some tenets of cognitive semantics // Cognitive Semantics: Meaning and Cognition*. Ed. Allwood J., Gardenfors P. – Amsterdam. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 1999. – 201 p. (in English)
- Jiri Lukl, Wei-lun Lu (2020). *The flow and structure of information in cognitive linguistics*. *Cognitive Linguistic Studies journal*. V.7.2. – pp. 275-283. (in English)
- Johnson M., Lakoff G. (1999) *Philosophy in the flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. – NY.: Basic Book. – 640 p. (in English)
- Sweetser E. (1990) *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press, 174 p. (in English)
- Tarih Khan. *Basic concepts in Linguistics* (2018). (in English)
- TDK Eğitim Terimleri sözlüğü (1974). <http://www.tdk.gov.tr> 17.07.2021. (in Turkish)
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* [Explanatory Dictionary of Linguistic Terms]. – İstanbul: Multilingual Yayınları. (in Turkish)